

Maryla Fałdowska

ORCID: 0000-0003-1753-1556

maryla.faldowska@uws.edu.pl

Uniwersytet w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

Walka o przetrwanie

***Księga pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach. Wspomnienia = Sefer yizkor li-kehilat Shedlits. Li-shenat arba 'esreh le-ħurbanah,* redakcja oryginału Abraham Wolf Jasny, redakcja naukowa wydania polskiego Małgorzata Krystyna Frackiewicz, Mirosław Reczko, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Archiwum Państwowe w Siedlcach, Łomża–Siedlce 2024, ss. 490**

DOI: 10.34739/doc.2025.22.16

Pierwsza wzmianka o Siedlcach¹ pochodzi z 1448 r. Prawa miejskie otrzymały w 1547 r. Najstarsze źródła mówiące o obecności społeczności żydowskiej pochodzą z XVI w. Liczebność Żydów stale wzrastała i od XIX wieku stanowili oni większość mieszkańców. Przykładowo w 1904 r. ich udział w strukturze demograficznej miasta wynosił 64%. Po I wojnie światowej, w niepodległym państwie polskim, Siedlce rozwijały się jako ośrodek o charakterze regionalnym, co przyciągało mieszkańców okolicznych terenów osiedlających się w mieście ze względu na większe możliwości zatrudnienia oraz podniesienia poziomu życia. W konsekwencji zmniejszył się udział społeczności żydowskiej, która w 1921 r. stanowiła 47,8% ogółu, w 1931 r. – 40%, a po roku okupacji hitlerowskiej – w 1940 r. udział ten obniżył się do 32%. Niemcy realizowali wobec Żydów politykę eksterminacyjną. Ich celem było uśmiercenie wszystkich członków tej społeczności. Działania te realizowali z pełną bezwzględnością, karząc przy tym śmiercią Polaków, którzy okazywali jakąkolwiek pomoc Żydom. Tylko niewielka grupa siedleckich Żydów przeżyła okupację (w mieście było to kilkadziesiąt osób, a łącznie ok. 1000, z czego zdecydowana więk-

¹ Szerzej na temat historii miasta: A. Winter, *Dzieje Siedlec 1448-1918*, Warszawa 1969; *Siedlce 1448-2007*, red. E. Kospath-Pawłowski, Siedlce 2007.

szość w trakcie wojny przebywała na terenach ZSRR). Jednocześnie ci, którzy przetrwali, stopniowo wyjeżdżali za granicę. O zanikaniu tej społeczności w mieście symbolicznie świadczy fakt, iż ostatni pogrzeb na cmentarzu żydowskim miał miejsce w 1962 roku². Należy zwrócić uwagę, iż Niemcy w trakcie okupacji nie tylko dążyli do fizycznego wyeliminowania Żydów, ale także usunięcia materialnych śladów ich obecności. Dlatego też po II wojnie światowej w społeczności żydowskiej podjęto inicjatywę wydawania ksiąg pamięci zawierających wspomnienia ocalałych Żydów dotyczące ich lokalnych społeczności, gdzie zamieszkiwali do czasów Zagłady, by ocalić od zapomnienia to, co było w tych warunkach możliwe.

Abraham Wolf Jasny urodził się w 1893 r. w Żelechowie³ w niezamożnej rodzinie jako syn Lajbusza Pesacha i Symchy Jehudit. Dzieciństwo spędził w domu swego dziadka Moszego Fiszla. W celu poszukiwania pracy, będąc nastoletnim chłopcem (ok. 12 lat), wyjechał w 1905 r. do Łodzi. Wówczas zamieszkał w dzielnicy tego miasta – Bałutach. Początkowo pracował w tkalni jako robotnik, następnie utrzymywał się, pisząc do czasopism i będąc korektorem w redakcji „Najer Fołksblat” (Nowy Dziennik Ludowy). W 1913 r. w żydowskiej (bundowskiej)⁴ gazecie „Di Cajt” (Czas), wydawanej w Petersburgu, zamieszczał autorskie prace o charakterze publicystycznym. Pracował w łódzkim oddziale warszawskiego bundowskiego dziennika „Folks-Cajtung” (Gazeta Ludowa)⁵, był redaktorem łódzkiego wydania⁶. Współpracował również z łódzkim dziennikiem „Łodzier Weker” (Łódzka Gazeta Ludowa). Pisał w języku jidysz. W 1937 r. ukazał się pierwszy tom jego pracy pt. *Historia żydowskiego ruchu robotniczego w Łodzi*, zaś po wojnie zaczął pisać dwutomową książkę poświęconą historii getta łódzkiego, pt. *Di geshichte fun Jidn in Lodz in di jorn fun*

² E. Kopówka, *Żydzi Siedleccy*, Siedlce 2001; A. Bobryk, *Przemiany struktury etnicznej i wyznaniowej miasta w perspektywie stulecia. Przykład Siedlec*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2004, T. VIII, s. 60-74; M. Rusiniak-Karwat, *Historia społeczności*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/604-siedlce/99-historia-spolnocznosci/138001-historia-spolnocznosci> (data dostępu: 30.11.2025).

³ Żelechów był miastem od 1447 r. (pierwsze informacje pochodzą z 1282 r.). Do 1975 r. miasto było w powiecie garwolińskim, województwie warszawskim, od 1975 r. w województwie siedleckim, od 1989 r. (po reformie administracyjnej) zostało włączone do powiatu garwolińskiego w województwie mazowieckim. Z. Wojtowicz, *Historia Żelechowa*, Radom 2010.

⁴ Bund to „Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i w Rosji, antysemicki, lewicowa partia żydowska funkcjonująca w latach 1897–1948”. K. Kocur, *Prasa żydowska w Polsce*, „Dziennikarstwo i Media” 2019, nr 12, s. 12.

⁵ Ibidem, s. 16.

⁶ M. Polit, *Mordechaj Chaim Rumkowski. Prawda i zmyślenie*, Warszawa 2012, s. 12.

der dajczer jind-ojsrotung (Historia Żydów w Łodzi w latach niemieckiej zagłady), która została wydana w Izraelu w Tel Awiwie, w 1960 roku⁷.

Już od 16. roku życia angażował się w działalność polityczną partii Bund. W 1948 r., po utworzeniu państwa Izrael, opublikował w tygodniku „Dos Naje Lejbn” (Nowe Życie) artykuł nawołujący do pogodzenia syjonistów z bundowcami i budowy nowej ojczyzny w Izraelu. Był przeciwnikiem zjednoczenia Bundu z Polską Partią Robotniczą. Wyemigrował z Polski do Izraela w 1949 r. wraz z rodziną – żoną Chawą i dziećmi: synem Eliahu i córką Miriam. Podjął pracę w redakcji dziennika ukazującego się w języku jidysz „Lecte Najes” (Ostatnie wiadomości) w Tel Awiwie. Publikował eseje dotyczące pisarzy i recenzje książek, w tym polskich. Zmarł w Tel Awiwie w 1968 roku⁸.

Pierwsza publikacja książki *Sefer yizkor li-kehilat Shedlits. Li-shenat arba' 'esreh le-ħurbanah* miała miejsce w Buenos Aires w 1956 r. Zamieszczone teksty były wówczas w języku jidysz i hebrajskim⁹. Polskie wydanie z 2024 r. *Księga pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach. Wspomnienia* zostało przygotowane z inicjatywy Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów przy współpracy z Archiwum Państwowym w Siedlcach¹⁰. To realizacja cyklu ŁTN „Pinkasy Przedniemeńskie”. Recenzowana pozycja jest 11 wydana w tej serii.

Publikacja składa się ośmiu rozdziałów. Zostały one poprzedzone tekstem wprowadzającym w problematykę pt. *Parę refleksji na marginesie polskiej edycji „Księgi pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach”* autorstwa Witolda Bobryka¹¹ oraz *Wprowadzeniem* Małgorzaty Krystyny Frąckiewicz i Mirosława Reczko¹². Należy tutaj uwzględnić, iż publikację przygotowywał bardzo szeroki zespół. Oprócz redaktorów byli to przede wszystkim tłumacze: Anna Szyba, Aleksandra Król (jidysz), Michalina Jadczak, Ewa Wroczyńska, Witold Wrzosiński (hebrajski), Mirosław Reczko (angielski). Publikacja zawiera słowniczek wybranych terminów judaistycznych, indeks osobowy oraz indeks

⁷ Ibidem.

⁸ A. Kempa, M. Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*. T. II *Od A do Z*, Łódź 2002, s. 50-51.

⁹ Redaktorem był Abraham Wolf Jasny. Oprócz niego w Komitecie redakcyjnym byli Dow Ben Josef (Pasowski), Fiszl Drumi (Popowski) i Icchak Kaspi.

¹⁰ *Księga pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach. Wspomnienia = Sefer yizkor li-kehilat Shedlits. Li-shenat arba' 'esreh le-ħurbanah*, red. oryg. A.W. Jasny, red. wyd. pol. M.K. Frąckiewicz, M. Reczko, Łomża-Siedlce 2024.

¹¹ W. Bobryk, *Parę refleksji na marginesie polskiej edycji „Księgi pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach”*, [w:] Ibidem, s. I-XII.

¹² M.K. Frąckiewicz, M. Reczko, *Wprowadzenie*, [w:] Ibidem, s. 5.

miejscowy. Treść podstawową, opatrzoną łącznie 355 przypisami (rozdział I – 193, II – 28, III – 17, IV – 107, V – 0, VI – 5, VII – 5, VIII – 0), wzbogacają dawne fotografie obrazujące m.in. ludzi, wydarzenia, budynki, miejsca, kopie dokumentów.

Szczególną uwagę zwraca pierwszy tekst poprzedzony mottem z wiersza Antoniego Słonimskiego pt. *Elegia miasteczek żydowskich*¹³. Stanowi on skondensowany szkic historii obecności Żydów w Siedlcach. Podsumowany jest on konstatacją: „Relacje osób znających to środowisko uzmysławiają, jak bogaty i różnorodny świat został zmieciony z powierzchni ziemi w wyniku oszalałej polityki rasowej prowadzonej przez Niemców. Na świat Żydów żyjących w granicach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej patrzymy często schematycznie. Nie uświadamiamy sobie podziałów, które powstawały wskutek zagorzałych sporów religijnych, a później rywalizacji obozów politycznych, walczących o serca i umysły swoich rodaków. Tych parę refleksji skreślonych na marginesie polskiego wydania *Księgi pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach* nie jest w stanie zastąpić wspomnień pisanych ze świadomością, że w ten sposób przekazujemy następnym pokoleniom pamięć o ludziach, którzy mieli swoje codzienne troski i radości, chwile nadziei i zmartwienia, swoje przywary i zalety; o ludziach, których życie zostało przerwane w bestialski sposób”¹⁴.

Redaktorzy polskiego wydania słusznie podkreślają wyjątkowość tej publikacji. Porównują ją obrazowo do macew, dzięki którym, co prawda w formie fragmentarycznej, uchroniła się pamięć o ludziach, miejscach i wydarzeniach. To historia, która zachowała się w świadomości siedleckich Żydów, którzy przeżyli Zagładę¹⁵. W okresie powojennym inicjatywę tą podjęli Żydzi z Siedlec, mieszkający w Argentynie. Wychodzili oni z założenia, iż należy połączyć dwa działania. Wraz z pomocą dla ocalałych wnioskowali, iż należy upamiętnić przeszłość, a zwłaszcza tych, którzy zostali zgładzeni. Realizację *Księgi* potraktowali jako „pomnik, który będzie w stanie wyryć w pamięci na pokolenia nie tylko ich tragiczną śmierć, ale również ich piękne żydowskie życie”¹⁶.

¹³ „Nie ma już tych miasteczek, gdzie biblijne pieśni / Wiatr łączy z polską piosnką i słowiańskim żalem, / Gdzie starzy Żydzi w sadach pod cieniem czereśni / Oplakiwali święte mury Jeruzalem”. A. Słonimski, *Poezje wybrane*, [wybór i wstęp R. Loth], Warszawa 1989, s. 94-95.

¹⁴ W. Bobryk, *Parę refleksji...*, s. XII.

¹⁵ M.K. Frackiewicz, M. Reczko, *Wprowadzenie*, [w:] Ibidem, s. 5.

¹⁶ *Słowo od wydawców siedleckiej Księgi Pamięci w Argentynie*, [w:] Ibidem, s. 7.

Pierwszy rozdział opracowany przez Icchaka Kaspi *Historia Żydów w Siedlcach* składa się z trzech podrozdziałów. W pierwszym *Początek obecności Żydów w Siedlcach*, Kaspi szczegółowo – mimo ubogich źródeł i niedoboru dostępu do literatury – przedstawia na tle historycznego procesu rozwoju miasta informacje o Żydach siedleckich. Uwzględnia przy tym czynniki, które warunkowały zakres aktywności grupowej, jak carska rusyfikacja czy polski antysemityzm. Ukazuje ruch oświeceniowy związany z kształceniem dzieci żydowskich, rozwój żydowskiej opieki medycznej, funkcjonowanie życia religijnego i kulturalnego, działalność polityczną, zwłaszcza przeciwstawiającą się caratowi oraz związane z tym represje. Chronologia tej części zakończona jest na wydarzeniach z początku XX wieku¹⁷.

W podrozdziale pt. *Pogrom 1905* ukazany jest pełny obraz masowego ataku na Żydów dokonanego przez wojsko rosyjskie w okresie 7-11 września 1906 r. (autor nietrafnie wskazuje jednak w tytule rok 1905, który opisuje bardzo marginalnie, gdyż wówczas była tylko nieudana próba wszczęcia pogromu). Był on wymierzony fizycznie przeciwko społeczności żydowskiej. Założenia były jednak szersze. Siedlce wraz z regionem stanowiły wówczas bardzo silny ośrodek ruchu rewolucyjnego mającego na celu poprawę warunków pracy i poziomu życia, jak też bardzo silnie podkreślano postulaty niepodległości Polski. Dochodziło do wielu manifestacji, strajków, zamachów na przedstawicieli aparatu władzy i organów bezpieczeństwa¹⁸. Chodziło więc o stworzenie pretekstu do masowych represji, których elementem mogłyby być samosady, lincze i grabieże. W konsekwencji zakładano uśmierzenie ruchów rewolucyjnych i wywołanie konfliktu polsko-żydowskiego. W pogromie realizowanym przez wojsko rosyjskie zginęło 26 Żydów, a ok. 400 zostało aresztowanych. Wydarzenia te wywołały szeroki rezonans zarówno w Imperium Rosyjskim, jak i za granicą. W tej sprawie skierowano memorandum do premiera Piotra Stołypina, złożono interpelacje w Dumie i powołano dwie komisje śledcze. Jednak faktyczni sprawcy nie zostali oficjalnie ustalen i ukarani, a wydarzenia te skłoniły wielu Żydów do emigracji¹⁹. Należy przy tym podkreślić, iż społeczność miasta Siedlce nie tylko nie

¹⁷ I. Kaspi, *Początek obecności Żydów w Siedlcach*, [w:] Ibidem, s. 13-59.

¹⁸ U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905-1907*, Warszawa 1985.

¹⁹ I. Kaspi, *Pogrom 1905*, [w:] *Księga pamięci...*, s. 59-84. Cf. S. Martynowski, *Pogrom w Siedlcach*, Łódź 1936; P. Maksymiuk, *Pogrom czy pacyfikacja? Antysemicka akcja władz carskich w Siedlcach w 1906 r.*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2004, z. 14, s. 115-120.

wzięła udziału w pogromie zainicjowanym przez władze carskie, ale również udzieliła szerokiego wsparcia poszkodowanym Żydom²⁰.

Powyższa część uzupełniona jest o opisy rozwoju życia społecznego Żydów w Siedlcach do wybuchu I wojny światowej, położenia tej społeczności podczas okupacji niemieckiej (od 12 sierpnia 1915 r.), a następnie początkach niepodległości Polski (od 11 listopada 1918 r.). To rozwiązanie należy uznać jednak za nietrafne. Problematyka ta bowiem, w żaden sposób nie łączyła się z tragicznymi wydarzeniami pogromu. Należałoby więc je wydzielić do odrębnego podrozdziału. Niemniej należy uznać, iż pojawia się tu szereg interesujących informacji. Dotyczą one m.in. wojny polsko-bolszewickiej, oskarżeń dotyczących braku lojalności niektórych przedstawicieli środowiska żydowskiego wobec państwa polskiego, skazanych przez sąd polowy i następnie zabitych, czy szerzej terroru przeciwko Żydom w 1920 r. i pomocy ofiarom (poszkodowanych było ok. 800 osób). Po tym następuje bogaty opis aktywności Żydów w Siedlcach i wzajemnych relacji z Polakami. Tu na szczególną uwagę zasługuje uwzględnienie nie tylko szeregu zachowań antysemitycznych, ale również działań Polaków występujących przeciwko antysemityzmowi. Treść tego podrozdziału wzbogacają 33 biogramy Żydów związanych z Siedlcami. Rozważania w tej części Kaspi doprowadza chronologicznie do wybuchu II wojny światowej, kiedy zaczęła się Zagłada²¹. W trzecim podrozdziale pt. *Religia w Siedlcach*, zawarty jest opis świątyń, pracy rabinów, nauczania religii, działalności społecznej o charakterze wyznaniowym, rozwoju ruchu syjonistycznego²².

Na rozdział drugi noszący tytuł *Partie i instytucje społeczne*, składa się 13 tekstów. Pierwszy, którego autorem jest Fiszl Drumi (Popowski) *Siedlce – miasto syjonistyczne* ukazuje jako jeden z najsilniejszych ośrodków tego ruchu w Polsce. Tutaj autor w zakresie chronologicznym cofa się do czasów carskich i następnie przechodzi do okresu niepodległej Polski, ale skupia się na latach dwudziestych²³. Następnie zamieszczone zostały materiały o charakterze wspomnieniowym dotyczące różnych aspektów życia w Siedlcach. Były to *W cieniu kaliny. Na pamiątkę mojego pięknego rodzinnego*

²⁰ A. Bobryk, *Wielokulturowość w warunkach konfliktu społecznego. Przykład Siedlec*, [w:] *Tożsamość na styku kultur. Tapatybé kultūry sankirtoje*, red. I. Masojć, R. Naruńnic, Wilno 2008, s. 291-305.

²¹ I. Kaspi, *Pogrom 1905...*, s. 84-151.

²² Ibidem, s. 152-167.

²³ F. Drumi (Popowski), *Siedlce – miasto syjonistyczne*, [w:] Ibidem, s. 171-184.

miasta²⁴, *Chalucovy ruch młodzieżowy w Siedlcach*²⁵, *Wspomnienia i refleksje (pamięci pionierskich ruchów młodzieżowych w naszym mieście)*²⁶, *Organizacja młodzieży chasydzkiej i Ceirej Mizrachi*²⁷, *Bazary Keren Kajemet le-Izrael w Siedlcach*²⁸, *Sztybel chasydów z Góry Kalwarrii (z moich wspomnień)*²⁹, *Działalność Poalej Syjon w Siedlcach*³⁰, *Lewicowy ruch robotniczy w Siedlcach*³¹, *Działalność Bundu w okresie międzywojennym*³², *Robotnicy siedleccy po I Wojnie Światowej*³³, *Gmina*³⁴, *Rozwój żydowskiego systemu kredytowego w Siedlcach*³⁵, *Działalność „TOZ” i „Koła Kobiecego” na rzecz pomocy dzieciom*³⁶.

Rozdział trzeci *Działalność edukacyjna i kulturalna* ukazuje znaczenie edukacji i aktywnego dostępu do wytworów kultury w życiu społeczności żydowskiej. Zawiera on 6 podrozdziałów. Są to *Żydowska oświata w Siedlcach*³⁷, *Hebrajska oświata w Siedlcach*³⁸, *Moje wspomnienia z Siedlec (przemówienie, które nie zostało wygłoszone)*³⁹, *„Grupa Miłośników Języka Przeszłości. Wieczorowe kursy hebrajskiego Reb Akiwy Goldfarba*⁴⁰, *Biblioteka i Towarzystwo Jidisze Kunst*⁴¹, *Gazeta ortodoksyjna „Nasza Droga”*⁴².

²⁴ M. Temkin, *W cieniu kaliny. Na pamiątkę mojego pięknego rodzinnego miasta*, [w:] *Ibidem*, s. 184-188.

²⁵ D. Ben Josef (Pasowski), *Chalucovy ruch młodzieżowy w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 189-194.

²⁶ E. Bar-Chaim (Bernholtz), *Wspomnienia i refleksje (pamięci pionierskich ruchów młodzieżowych w naszym mieście)*, [w:] *Ibidem*, s. 194-198.

²⁷ A. Frydman, *Organizacja młodzieży chasydzkiej i Ceirej Mizrachi*, [w:] *Ibidem*, s. 199-202.

²⁸ A. Frydman, *Bazary Keren Kajemet le-Izrael w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 202-203.

²⁹ A. Frydman, *Sztybel chasydów z Góry Kalwarrii (z moich wspomnień)*, [w:] *Ibidem*, s. 204.

³⁰ I. Tabakman, *Działalność Poalej Syjon w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 205-216.

³¹ M. Judenglojbn, *Lewicowy ruch robotniczy w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 216-221.

³² G. Lustgarten, *Działalność Bundu w okresie międzywojennym*, [w:] *Ibidem*, s. 222-224.

³³ D. Ben Josef Pasowski, *Robotnicy siedleccy po I Wojnie Światowej*, [w:] *Ibidem*, s. 224-226.

³⁴ F. Drumi (Popowski), *Gmina*, [w:] *Ibidem*, s. 227-233.

³⁵ B. Minc, *Rozwój żydowskiego systemu kredytowego w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 233-244.

³⁶ M. Szejcher, *Działalność „TOZ” i „Koła Kobiecego” na rzecz pomocy dzieciom*, [w:] *Ibidem*, s. 245-247.

³⁷ M. Mandelman, *Żydowska oświata w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 251-263.

³⁸ F. Drumi-Popowski, *Hebrajska oświata w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 264-274.

³⁹ J. Okoń, *Moje wspomnienia z Siedlec (przemówienie, które nie zostało wygłoszone)*, [w:] *Ibidem*, s. 275-276.

⁴⁰ D. ben Josef (Pasowski), *„Grupa Miłośników Języka Przeszłości. Wieczorowe kursy hebrajskiego Reb Akiwy Goldfarba*, [w:] *Ibidem*, s. 276-277.

⁴¹ M. Mandelman, *Biblioteka i Towarzystwo Jidisze Kunst*, [w:] *Ibidem*, s. 278-282.

⁴² R.M. Schwartzman, *Gazeta ortodoksyjna „Nasza Droga”*, [w:] *Ibidem*, s. 283-284.

Rozdział czwarty to 16 tekstów opatrzonych wspólnym tytułem *Wspomnienia o pisarzach, typach i osobowościach*. Ten rozdział otwiera wiersz Mordechaja Temkina. Następnie są podrozdziały *Perec w mieście pogromu w okresie pomiędzy dwiema wojnami światowymi*⁴³, *Moja ojczyzna w pierwszych dniach zgrozy*⁴⁴, *Wspomnienia z czasów gimnazjalnych*⁴⁵, *Typy i postacie z przeszłości Siedlec*⁴⁶, *Abrahamele Rozenberg*⁴⁷, *Izrael Rozenblum*⁴⁸, *Reb Icchakl Ajzener*⁴⁹, *Nieżyjący już chazan Josef Pasowski*⁵⁰, *Reb Israel Gutgeld*⁵¹, *Pamięci zmarłego Lewiego Gutgelda*⁵², *Mordechaj Meir Landau*⁵³, *Kalman Galicki, Icchak Mojcher-Sforimnik, Josef Rozenwaser*⁵⁴, *Felczer A. Gron*⁵⁵, *Herszl Tenenbaum*⁵⁶, *Moi Melamedzi*⁵⁷.

Rozdział piąty zatytułowany *Siedleckie opowieści ludowe* obejmuje tylko dwa teksty. Zaznacza się tu więc wyraźna dysproporcjonalność. Bardziej zasadne byłoby więc dołączenie tych materiałów do innej części, gdyż ten rozdział w efekcie obejmuje tylko 4 strony. Zawarto w nich dwie opowieści *Siedlecka historia o chrzcie* (o przyjęciu prawosławia przez Żyda Icchaka-Josła)⁵⁸ oraz *Diabły (z siedleckich opowieści)* (o rodzinie Josła Piekarza, do którego za dowcip „przezwiśko «Diabły» przyłgnęło do niego i do jego dzieci”⁵⁹).

Rozdział szósty *Zagłada Siedlec* zawiera 7 tekstów. Wspomnienia obrazują dni wojny, życie do utworzenia gett, w tym przemarsz Żydów w ramach przesiedleń, utworzenie dwóch gett w Siedlcach – dużego (1941) i małego (1942) oraz funkcjonowanie w nich (terror, mordy, wycieńczającą pracę, selekcję), jak i ostateczną Zagła-

⁴³ Y. Mastbaum, *Perec w mieście pogromu w okresie pomiędzy dwiema wojnami światowymi*, [w:] Ibidem, s. 287-290.

⁴⁴ M. Owadia, *Moja ojczyzna w pierwszych dniach zgrozy*, [w:] Ibidem, s. 291.

⁴⁵ Ch. Lifszyc, *Wspomnienia z czasów gimnazjalnych*, [w:] Ibidem, s. 293.

⁴⁶ I.N. Weintraub, *Typy i postacie z przeszłości Siedlec*, [w:] Ibidem, s. 294-303.

⁴⁷ H. Abarbanel, *Abrahamele Rozenberg*, [w:] Ibidem, s. 304-307.

⁴⁸ D. Ben Josef, *Izrael Rozenblum*, [w:] Ibidem, s. 307-308.

⁴⁹ I. Winograd, *Reb Icchakl Ajzener*, [w:] Ibidem, s. 308-309.

⁵⁰ M.S. Gaszuri, *Nieżyjący już chazan Josef Pasowski*, [w:] Ibidem, s. 310-311.

⁵¹ F. Drumi, *Reb Israel Gutgeld*, [w:] Ibidem, s. 311-312.

⁵² B. Jaffe, *Pamięci zmarłego Lewiego Gutgelda*, [w:] Ibidem, s. 313-315.

⁵³ L. Gutgelt, *Mordechaj Meir Landau*, [w:] Ibidem, s. 315.

⁵⁴ I. Goldberg, *Kalman Galicki, Icchak Mojcher-Sforimnik, Josef Rozenwaser*, [w:] Ibidem, s. 316-319.

⁵⁵ J. Tenenbaum, *Felczer A. Gron*, [w:] Ibidem, s. 319.

⁵⁶ F. Drumi (Popowski), *Herszl Tenenbaum*, [w:] Ibidem, s. 320.

⁵⁷ J. Goldberg, *Moi Melamedzi*, [w:] Ibidem, s. 320-326.

⁵⁸ I.N. Weintraub, *Siedlecka historia o chrzcie*, [w:] Ibidem, s. 329-331.

⁵⁹ J. Goldberg, *Diabły*, [w:] Ibidem, s. 331-332.

dę⁶⁰. Dla Żydów siedleckich, którzy nie zginęli z wycieńczenia lub nie zostali zabici w mieście miejscem kaźni był przede wszystkim obóz w Treblince⁶¹. Holokaust tej społeczności opisano w następujących podrozdziałach recenzowanej publikacji *Z zawaliska. Fragment jego książki opublikowanej w serii Od wyśmiewanych*⁶², *Przeżyłem niemiecką zagładę Żydów*⁶³, *Zagłada Siedlec*⁶⁴, *Moje przeżycia w czasie niemieckiej okupacji*⁶⁵, *Z ostatnimi dwoma tysiącami siedleckich Żydów*⁶⁶, *Liczba Żydów w Siedlcach w momencie wybuchu wojny i w różnych okresach niemieckiej okupacji*⁶⁷, *Chronologia martyrologii w Siedlcach*⁶⁸.

Rozdział siódmy *Siedlczanie na świecie* został podzielony na 6 podrozdziałów. Są to *Siedlczanie w Izraelu. Udział w walkach oraz rozbudowie*⁶⁹, *Organizacja siedlczan w Izraelu*⁷⁰, *Żydzi siedleccy w diasporze*⁷¹, *Siedleccy Żydzi w Belgii*⁷², *Ziomkostwo Siedleckie w Buenos Aires*⁷³, *Po hitlerowskiej zagładzie Żydów*⁷⁴. Natomiast rozdział ósmy *Oby wspomnieli ich Bóg* nie stanowi typowego opisu czy analizy problemu lub przytoczenia wspomnień świadków. Zawiera on 84 nekrologi ok. 1000 Żydów siedleckich zamieszczone przez ich bliskich. Ponadto pojawia się tu jeszcze część wyodrębniona graficznie jak rozdział, ale nie jest w strukturze pracy uwzględniana jako taki.

⁶⁰ Szerzej na temat Zagłady Żydów: S. Friedländer, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939-1945*, Warszawa 2010; G. Knopp, współpr. V. von Bassewitz [et al.], *Holokaust*, Warszawa 2011; M. Miniszewski, *Architektura zła. Wyjątkowość Holokaustu jako problem filozoficzny*, Kęty 2012; *Oto widać i oto słyhać. Świadczenie Zagłady w okupowanej Polsce*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, A. Skibińska, Warszawa 2024.

⁶¹ S. Różycki, E. Kopówka, N. Zalewska, *Obóz Zagłady Treblinka II. Topografia zbrodni*, Warszawa 2019.

⁶² S. Rosen, *Z zawaliska. Fragment jego książki opublikowanej w serii „Od wyśmiewanych”*, [w:] *Księga pamięci...*, s. 335-341.

⁶³ H. Kawe, *Przeżyłem niemiecką zagładę Żydów*, [w:] *Ibidem*, s. 341-351.

⁶⁴ I. Jom-Tow (Tenenbaum), *Zagłada Siedlec*, [w:] *Ibidem*, s. 352-365.

⁶⁵ R. Szmuklarz-Wajnsztajn, *Moje przeżycia w czasie niemieckiej okupacji*, [w:] *Ibidem*, s. 365-366.

⁶⁶ D.B. Blechsztajn, *Z ostatnimi dwoma tysiącami siedleckich Żydów*, [w:] *Ibidem*, s. 366-380.

⁶⁷ *Liczba Żydów w Siedlcach w momencie wybuchu wojny i w różnych okresach niemieckiej okupacji*, [w:] *Ibidem*, s. 380.

⁶⁸ *Chronologia martyrologii w Siedlcach*, [w:] *Ibidem*, s. 381-382.

⁶⁹ D. Ben Josef (Pasowski), *Siedlczanie w Izraelu. Udział w walkach oraz rozbudowie*, [w:] *Ibidem*, s. 385-389.

⁷⁰ I. Kaspi, *Organizacja siedlczan w Izraelu*, [w:] *Ibidem*, s. 389-391.

⁷¹ I. Kaspi, *Żydzi siedleccy w diasporze*, [w:] *Ibidem*, s. 391-39.

⁷² I. Tabakman, *Siedleccy Żydzi w Belgii*, [w:] *Ibidem*, s. 398-403.

⁷³ M. Judenglojbn, *Ziomkostwo Siedleckie w Buenos Aires*, [w:] *Ibidem*, s. 403-404.

⁷⁴ *Po hitlerowskiej zagładzie Żydów*, [w:] *Ibidem*, s. 404-406.

Nosi tytuł *Siedlczanie w Argentynie upamiętniają swoich bliskich* i opublikowano tu 56 nekrologów wymieniających kilkaset osób.

Zaletą recenzowanej publikacji jest przystępny dla czytelnika język, a także umieszczenie danych w tabelach. Dobrym rozwiązaniem jest także przytoczenie dokumentów źródłowych, jak np. *Memo-randum do rosyjskiego premiera Stołypina*⁷⁵. Przede wszystkim są to niewątpliwie relacje świadków wydarzeń. Publikacja nie stanowi jednorodnego ujęcia. Ma bowiem głównie charakter dokumentacyjny, niewolny od emocji, co wynika z opisu własnych doświadczeń lub bliskich sobie osób. Wnosi jednak nowe treści do obiegu naukowego w Polsce, stanowiąc też przyczynek do dalszych badań. Niestety w publikacji nie uniknięto błędów czy też przeoczeń. Na przykład nie zostały sporządzone bibliografia czy wykaz zdjęć i tabel. W przypisach nie wszystkie skróty zostały objaśnione. Na s. 222 i 223 zostały opublikowane te same zdjęcia, ale opisano je odmiennie. W tytule podrozdziału *Moja ojczyzna w pierwszych dniach zgrozy* litera „w” zapisana jest wersalikiem, gdy bardziej logiczne byłoby oznaczenie tak litery „o” w słowie „ojczyzna”. Recenzowana książka – mimo powyższych, jak i wcześniej zaznaczanych uwag – z całą pewnością jest godna polecenia, ponieważ wzbogaca wiedzę nie tylko dotyczącą społeczności żydowskiej, ale również polskiej, a przede wszystkim poszerza zasób wiadomości dotyczący historii Siedlec. Publikację *Księga pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach. Wspomnienia* polecić można przede wszystkim historykom, regionalistom, badaczom problematyki mniejszości narodowych, politologom i specjalistom z zakresu nauk o bezpieczeństwie.

⁷⁵ I. Kaspi, *Pogrom 1905...*, s. 69-70. Piotr Arkadiewicz Stołypin urodził się 2 IV 1862 r. w Dreźnie, zmarł 5 IX 1911 r. w Kijowie – „rosyjski polityk, premier i minister spraw wewnętrznych w okresie rządów cara Mikołaja II. Jako minister spraw wewnętrznych stłumił rewolucję 1905–1907, zwolennik terroru. Okres jego władzy określany jest jako <<reakcja stołypinowska>>. W 1907 r. rozwiązał Dumę, zmienił ordynację wyborczą i znacznie ograniczył uprawnienia parlamentu. Jednocześnie zwolennik modernizacji państwa, przeprowadził zakrojoną na szeroką skalę reformę rolną (pozwolenie na opuszczanie wspólnot wiejskich), której celem było przekształcenie warstwy chłopskiej w pełnoprawnych właścicieli ziemskich. Przeciwnik konfrontacji Rosji z Niemcami. Zginął w wyniku zamachu dokonanego przez Dmitrija Bogrowa, eserowca mającego powiązania z Ochraną”. A. Jawor, *Rosyjska wojna mentalna – „Od Czerwonego do Białego Caratu”*, [w:] *Imperium zła wczoraj i dziś. Rozważania o rosyjskim imperializmie*, red. K. Sacewicz, M. Śladecka, Lublin 2023, s. 95.

Bibliografia / References

- Bobryk A., *Przemiany struktury etnicznej i wyznaniowej miasta w perspektywie stulecia. Przykład Siedlec*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2004, t. VIII.
- Bobryk A., *Wielokulturowość w warunkach konfliktu społecznego. Przykład Siedlec*, [w:] *Tożsamość na styku kultur. Tapatybë kulturę sankirtoje*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Wilno 2008, s. 291-305.
- Friedländer S., *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939-1945*, Warszawa 2010.
- Głowacka-Maksymiuk U., *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905-1907*, Warszawa 1985.
- Jawor A., *Rosyjska wojna mentalna – „Od Czerwonego do Białego Caratu”*, [w:] *Imperium zła wczoraj i dziś. Rozważania o rosyjskim imperializmie*, red. K. Sacewicz, M. Śladecka, Lublin 2023.
- Kempa A., Szukalak M., *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*. T. II *Od A do Z*, Łódź 2002.
- Knopp G., współpr. von Bassewitz V. [et al.], *Holokaust*, Warszawa 2011.
- Kocur K., *Prasa żydowska w Polsce*, „Dziennikarstwo i Media” 2019, nr 12.
- Kopówka E., *Żydzi Siedleccy*, Siedlce 2001.
- Księga pamięci gminy żydowskiej w Siedlcach. Wspomnienia*, red. oryg. A.W. Jasny, Łomża–Siedlce 2024.
- Maksymiuk P., *Pogrom czy pacyfikacja? Antysemicka akcja władz carskich w Siedlcach w 1906 r.*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” 2004, z. 14.
- Martynowski S., *Pogrom w Siedlcach*, Łódź 1936.
- Miniszewski M., *Architektura zła. Wyjątkowość Holokaustu jako problem filozoficzny*, Kęty 2012.
- Oto widać i oto słycać. Świadkowie Zagłady w okupowanej Polsce*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, A. Skibińska, Warszawa 2024.
- Polit M., *Mordechaj Chaim Rumkowski, Prawda i zmyślenie*, Warszawa 2012.
- Rusiniak-Karwat M., *Historia społeczności*, sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/s/604-siedlce/99-historia-spoleczności/138001-historia-spoleczności (data dostępu: 30.11.2025).
- Siedlce 1448-2007*, red. E. Kospath-Pawłowski, Siedlce 2007.
- Słonimski A., *Poezje wybrane*, [wybór i wstęp R. Loth], Warszawa 1989.
- Winter A., *Dzieje Siedlec 1448-1918*, Warszawa 1969.
- Wojtowicz Z., *Historia Żelechowa*, Radom 2010.